

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

PRINCIPLE OF LEGALITY DURING THE LIMITATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Мерник А.М., к.ю.н.,
асистентка кафедри теорії та філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Радченко Я.М., студентка I курсу
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються проблеми законних обмежень гарантованих прав і свобод людини і громадянина, їх місце в реалізації правового статусу особи в умовах сучасності. Показана грань між правомірним обмеженням прав і свобод і фактичним їх запереченням. Доводиться актуальність теми, розкриваються причини обмеження прав і свобод людини і громадянина, завдання теорії прав людини. Здійснено аналіз наукового осмислення принципів обмеження прав через призму загальноновизнаних принципів права, зокрема принципу законності. Оцінюється проблема відсутності єдиного законодавчого закріплення поняття принципів обмеження прав і свобод людини і громадянина. Визначено значення і особливості обмежень прав та подано їх співвідношення щодо змісту поняття «принцип законності». Вказується на значення даного поняття для науки і правотворчої діяльності. Аргументовано необхідність приведення переліку законних підстав допустимих обмежень використання людиною, громадянином закріплених прав і свобод, можливість їх звуження відповідно до загальноновизнаних міжнародно-правових стандартів. У роботі обґрунтовується теза про те, що обмеження повинні встановлюватися законодавцем не довільно, а на основі Конституції України, закладених в ній принципів законності, справедливості, рівності і пропорційності. Наголошується на необхідності розумного обмеження прав особистості, яке є гарантією повноцінного співіснування людей у світі. Охарактеризовано різні точки зору вчених щодо зазначеної проблематики та зроблено науково-обґрунтовані висновки. Здійснено аналіз міжнародних документів з даного питання, а також законів України, постанов Європейського суду з прав людини. На основі проведеного дослідження надано практичні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: принцип права, законність, права людини, свободи людини, інтерес, особистість, обмеження, правова держава.

The article examines the problems of lawful restriction of the guaranteed human rights and freedoms and their place in the realization of the constitutional and legal status of individuals in the modern era. The distinction between the lawful restriction of rights and freedoms and the actual denial thereof is shown. The relevance of the topic is proved, the reasons for the restriction of human rights and freedoms and the task of human rights theory are disclosed. An analysis of the scientific understanding of the principles governing the limitation of rights has been made in the light of the universally recognized principles of law, in particular the principle of legality. The lack of a single legislative basis for the concept of restricting human rights and freedoms is assessed. The meaning and peculiarities of the restrictions of rights has been defined and their relationship regarding the content of the concept «principle of legality» has been presented. The significance of the concept for science and law-making is indicated. The list of constitutional grounds for permissible restrictions used by individuals towards rights and freedoms is argued to be set forth in the Constitution and brought into line with generally recognized international legal standards, and that such restrictions must be narrowed and clarified. The article argues that restrictions should not be imposed arbitrarily by the legislator but on the basis of the Constitution of Ukraine, the principles of legality, justice, equality and proportionality enshrined therein. It emphasizes the need for reasonable restrictions on the rights of the individual, which is a guarantee of the full coexistence of human beings in the world. Various views of scientists on the subject were presented and scientific conclusions were reached. An analysis of international instruments on the subject, as well as Ukrainian legislation and judgements of the European Court of Human Rights has been made. On the basis of the study, practical recommendations have been made to improve the regulation of constitutional and legal restrictions on human rights and freedoms in Ukraine.

Key words: principle of law, legality, human rights, human freedoms, interest, personality, limitations, law-based state.

Постановка проблеми. Розгляд сутності та змісту пропорційності обмеження прав і свобод дозволяє зробити висновок про те, що вживані заходи щодо обмеження прав і свобод громадян повинні мати правовий характер і бути такими, що не перевищують меж, встановлених законом. Крім того, в науковому дослідженні є необхідність визначення обсягів будь-яких можливих обмежень прав і свобод громадян на підставі закону та в спосіб, передбаченому у правовому законі.

Сукупність наведених обставин викликає необхідність окремого дослідження законності обмеження прав і свобод громадян, як спеціального критерію застосування цієї міри. Комплексна і методично правильна реалізація такого підходу є можливою на підставі розгляду принципів положень вчення про законність як фундаментальної категорії всієї юридичної науки і практики, рівень і стан якої служать головними критеріями оцінки правового життя сучасного цивілізованого суспільства.

Передумовою законності є об'єктивна потреба будь-якого суспільства уникнути катаклізмів і зберегти свою цілісність, що багато в чому забезпечується юридичними правилами поведінки людей, які є загальнообов'язковими для всіх і сприяють нормальному функціонуванню соціального організму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідженні основних питань, які стосуються обмеження прав і свобод людини і громадянина зробили: М.В. Савчин, С.В. Шевчук, Джун М. Росс, О.В. Скрипнюк, М. Ф. Селівон, А. С. Стрекалов, О. В. Козир, О. В. Осинська, І. Ю. Філіп, А. В. Басов, Д. В. Василенко, Ю. В. Дика, Я. А. Колінко, С. О. Магда, Є. О. Мічурін, І. В. Міщенко, В. В. Назаров, І. М. Панкевич, І. І. Припхан, Т. В. Садова, Е. В. Тітко, В. О. Човган та ін.

Мета цієї статті полягає у комплексному науковому аналізі теоретичних і практичних проблем правових обмежень прав і свобод людини і громадянина, формулюванні науково-обґрунтованих висновків і пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства в зазначеній сфері права.

Виклад основного матеріалу Пріоритетним напрямом розвитку сучасного законодавства є оновлення національної правової системи, створення умов та методів ефективного гарантування дотримання прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим, виникає необхідність у визначенні обсягу та особливостей, підстав наявних обмежень гарантованих законодавством прав. Як відомо, права і свободи, будучи центральним органом пра-

вового статусу особи, є важливим соціальним та політико-правовим інститутом у будь-якій демократичній державі, показником рівня розвитку громадянського суспільства.

Так, згідно статті 21 Конституції України [1], права людини є невідчужуваними і непорушними, а відповідно до частини 2 статті 22 конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Основний Закон України закріплює норми, згідно з якими зазначені вище права не можуть бути обмежені, крім передбачених його нормами випадків (частина 1 статті 64). В свою чергу, функціонування суспільства і держави породжує ситуації, які вимагають від держави обмежити певні свободи громадян. Тому, нагальним завданням постало приведення переліку законних підстав допустимих обмежень використання людиною, громадянином закріплених прав і свобод, можливість їх звуження лише відповідно до сучасних міжнародно-правових стандартів. Положення Венеціанської Комісії Ради Європи, а саме Європейської комісії за демократію через право, не втратили своєї актуальності й на сьогодні, у тому числі щодо можливих обмежень прав людини. Аналізуючи практику Європейського Суду з прав людини щодо обмеження реалізації прав і свобод, можна помітити, що вона постійно розширює та уточнює критерії та принципи обмежень прав людини, що зумовлює нові наукові дослідження в цій галузі. Ось чому, проблеми законних обмежень гарантованих прав є ключовим піддрунтям для вирішення питань належної реалізації правового статусу особи в контексті сучасних підходів світового співтовариства до різноманітних проблем гуманітарного характеру та в умовах реального стану національного інституту забезпечення прав людини.

У письмових джерелах зазначається, що кожна особа має певні обов'язки та відповідальність перед суспільством. А так як, зовнішній прояв суб'єктивних прав завжди був підставою для конфлікту або втручання у права інших осіб, то міжнародне право визнає законність деяких обмежень на користування правами [2, с.136]. Наприклад, стаття 29 Загальної декларації прав людини передбачає можливість такого обмеження, встановлюючи при цьому, що при реалізації своїх прав і свобод людина повинна піддаватися тільки тим обмеженням, які встановлені законодавством з метою забезпечення визнання і поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Слід пам'ятати, що дані обмеження зумовлені перш за все необхідністю поважати права та свободи інших людей, а також необхідністю нормального функціонування суспільства і держави в цілому.

Безліч науковців по-різному трактують термін «обмеження прав і свобод людини». Так, М.В. Савчин визначає обмеження прав і свобод людини, як втручання публічної влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей, авторитету правосуддя [3, с.291]. Інші автори, О. В. Скрипнюк, М. Ф. Селівон, А. Є. Стрекалов, О. В. Козир, О. В. Осинська, І. Ю. Філіп, під обмеженням прав і свобод людини розуміють законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету у територіальній цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [4, с.5]. Останні, під обмеженням прав і свобод пропонують розуміти правомірне, цілеспрямоване кількісне та якісне применшення у процесі право-реалізації тих можливих моделей поведінки, правомоч-

ностей, які складають основне право особи, з боку інших осіб [5, с.3].

Потрібно зробити акцент саме на суб'єктах, які легалізують можливі моделі поведінки, тобто на державі та органах публічної влади. Разом з тим, встановлюючи принципи, цілі і юридичну форму обмежень, тобто основні умови обмежень прав і свобод, Конституція захищає людину і її права від дозволених дій з боку держави, оскільки обмежує державну владу в можливості зазіхати на права людини, сферу її свободи [6, с.65]. Однак, конституційні обмеження і обмеження конституційних прав не є тотожними поняттями, тому що Конституція сама є певним обмежувачем діяльності держави, державних органів, суспільства і людини. Зазначені в ній підстави правового обмеження прав і свобод людини та громадянина базуються на принципі поєднання приватних і публічних інтересів. А захист публічних інтересів представлений у правовому механізмі такими підставами, як захист основ конституційного ладу і забезпечення оборони країни та безпеки держави [6, с.64–65]. Беручи до уваги все вищевказане, можна дійти висновку, що обмеженню підлягає не саме право, а його реалізація. Правовим підтвердженням виступає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а саме статті 8, 10, 11, які закріплюють положення, згідно з якими здійснення прав особи не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного спокою, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб [7].

Для правомірності втручання у право людини необхідно, щоб існували певні умови і підстави таких обмежень. Тому, проаналізувавши положення Основного Закону України, можна виділити формальні та матеріальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина. Основними вимогами, що ставляться до формальних підстав обмеження прав і свобод людини і громадянина, є: невизначене коло суб'єктів, щодо яких застосовуються певні обмеження; чіткість, стабільність, передбачуваність, доступність та відповідність іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом, порядком прийняття тощо. А вимогою до матеріальних підстав є збереження змісту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Що стосується умов обмеження прав і свобод людини і громадянина, то тут із загального списку існуючих виділяють три основні. По-перше, це передбаченість законом можливості обмеження реалізації права. По-друге, необхідність у демократичному суспільстві. По-третє, легітимність мети такого обмеження. Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання зазначених умов. Яскравим прикладом виступає рішення у справі «Savin v. Ukraine» від 18.12.2008 р. ЄСПЛ, яке вказує, що втручання у права, гарантовані статтею 8 Конвенції, є неправомірним, якщо воно здійснюється не «згідно з законом», не відповідає законним цілям і не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» [8, с.17–25].

Слід зазначити, що не менш важливою ланкою досліджуваної системи є принципи обмеження прав і свобод людини і громадянина. У науковій літературі різні автори виокремлюють свій набір принципів. Так, дослідивши соціальну і правову природу обмежень політичних прав і свобод, Л.Я. Морозова виділяє такі: принцип доцільності; принцип законності; принцип мінімальної достатності; принцип єдності; принцип диференційованості [9]. Беручи до уваги конституційні основи обмеження прав, А.А. Подмарев висвітлює наступні: визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю та поваги до гідності особистості; відповідність та співмірність обмежень конституційним цілям; принцип рівності; заборона на обме-

ження прав і свобод за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності; вимога щодо певної правової форми закріплення обмежень; відповідність обмежень прав і свобод міжнародним стандартам [10].

Цілком справедливим буде твердження, що із усього різноманіття принципів обмежень прав і свобод особливо виділяється принцип законності, тому що саме він забезпечує оптимальний баланс інтересів суб'єктів правового обмеження. У даному випадку варто згадати рішення у справі «S. and Marper v. the United Kingdom» від 04.12.2008 р., в якому надано трактування поняття «згідно із законом» – оскаржувані заходи щодо обмеження реалізації права повинні мати певні підстави в національному законодавстві та відповідати принципу верховенства права [11, с.23-60]. Мається на увазі, що закон повинен бути належним чином доступним і передбачуваним, достатньо точно сформульованим, задля того, щоб громадянин мав змогу поводитися з ним своєю поведінку. Ця позиція сформульована і в рішенні у справі «Olsson v. Sweden» від 24.03.1988 р.: «Норма не може розглядатися як «право», якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, певною мірою передбачити наслідки, які може потягти за собою вчинена дія» [12, с.61].

Органи держави мають бути обмежені у своїх діях заздалегідь встановленими та декларованими правилами, які дають можливість передбачити примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в певній ситуації – права визначеність за Ф. Гаєком [13, с.6]. В свою чергу, практика ЄСПЛ формулює своє поняття «закон», який являє собою не лише акт парламенту, але й будь-яке джерело права певної держави, судове прецедентне право. Все це вважається «законом», який дає підстави для встановлення обмежень за умови, якщо відповідні норми їх є чіткими та доступними [14, с.237].

Принцип законності в обмеженні прав і свобод передбачає: по-перше, суворе дотримання всіх необхідних правових процедур при введенні обмежень; по-друге, змістом даного принципу, є вимоги, що містяться в міжнародних та внутрішньодержавних нормативно-правових актах і документах про те, що обмеження повинні бути «передбачені законом». У рішенні по справі «The Sunday Times v. the United Kingdom» від 26.04.1979 р. Європейський суд зазначає, що поняття «передбачене законом», яке міститься в Конвенції, не лише вимагає, щоб оскаржувані заходи були закріплені в національному праві, але й передбачає, що законодавство має бути достатньою мірою доступним, надавати особі можливість передбачати наслідки, тобто повинно бути сформульоване достатньо чітко, щоб дозволити людині узгоджувати з ним свою поведінку [15].

Так як, основні права отримують своє закріплення в Конституції держави, то і підстави, умови, принципи

обмеження цих прав повинні бути передбачені самою Конституцією. Сучасне законодавство може лише конкретизувати ці конституційні обмеження, не виходячи за їх рамки. Тільки в цьому разі, допустимо говорити про те, що права і свободи людини можуть бути обмежені державним законом. Важливо, що метою принципу законності є, насамперед, гарантування особі адекватного юридичного захисту від свавільних посягань з боку публічної влади на те чи інше суб'єктивне право людини у випадках, коли закон передбачає свободу правозастосовного розсуду.

Зрозуміло, що будь-яка система не ідеальна і потребує всебічного вдосконалення. Саме з цією метою автори надають практичні рекомендації стосовно вдосконалення правового регулювання конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Насамперед, необхідно внести зміни до статті 24 Конституції України щодо виокремлення такої ознаки заборони дискримінації та обмеження прав і свобод людини і громадянина, як інвалідність особи. Потім, проаналізувавши зарубіжний досвід, пропонується визначення переліку підстав обмеження та внесення змін до статей 29 та 33 Конституції України, до статей 55 Конституції України щодо закріплення принципу недопустимості обмежувати право людини на ефективне відновлення її прав компетентними судами вразі порушення її прав, свобод чи законних інтересів. Задля врахування сутності прав і свобод людини і громадянина, забезпечення ефективності реалізації конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина пропонується внесення змін до: 1) Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо визначення матеріальних підстав обмеження права на свободу пересування; 2) Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» щодо закріплення положення про заборону встановлення обмеження прав і основоположних свобод залежно від місцезнаходження на території України. Автори вважають, що такі заходи покращать національне законодавство і стануть запорукою розвитку демократичного суспільства.

Висновок. Отже, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що обмеження прав і свобод людини і громадянина здійснюється з метою захисту спільних цінностей, а саме: національної та громадської безпеки, територіальної цілісності, економічного добробуту країни, громадського правопорядку, прав і свобод інших осіб, здоров'я і моралі тощо. Водночас, саме єдині, закріплені в нормативно-правових актах міжнародні правові принципи, зокрема принцип законності, виступають головними умовами міжнародного, а також внутрішньонаціонального правопорядку, забезпечуючи нормальне і однакове формування всієї правової системи в цілому, а особливо в сфері обмежень прав і свобод людини і громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. Ст. 21, 22, 64.
2. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: монографія. Х.: Константа, 2010. 252 с.
3. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
4. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
5. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.
6. Сидорець Б. Обмеження прав людини (в контексті співвідношення Конституції України та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод). Вибори та демократія. 2012. № 1 (31). С. 63–69.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 02.10.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
8. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 4. С. 17–25. URL: <https://forumprava.pp.ua/files/001-155-2018-4-FP.pdf>.
9. Морозова Л.Я. Указ. соч. С. 57
10. Подмарев А.А. Конституционные основы ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук. Саратов, 2001. С. 74.

11. Рішення Європейського суду з прав людини щодо захисту персональних даних. // справа "S. and Marper v. the United Kingdom" від 04.12.2008 р. С. 23-60. URL: <https://rm.coe.int/168059920d> .
12. Дахова І. І., Чуб О. О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 59–68. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_11.pdf. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1145745>.
13. Хайек Ф. А. фон Дорога к рабству / пер. с англ. М.: Новое издательство, Библиотека Фонда "Либеральная миссия", 2005. 264 с.
14. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2013. 367 с.
15. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/170/158>.